

Dinamika zadovoljavanja obiteljskih potreba u uvjetima masovne migracije stanovništva i svjetlu triju temeljnih teorija*

Josip Janković
Pravni fakultet
Zagreb
Mirjana Pandža-Ferenčak
Zagreb

Predhodno saopćenje
UDK 362.923 (497.5)
Primljeno: prosinac 1993.

Rad se bavi problemom pružanja pomoći u zadovoljavanju raznolikih potreba velikog broja stanovnika koji su pod pritiskom ratnih operacija u Hrvatskoj bili prisiljeni napustiti svoje domove. U tom se kontekstu na određeni način testira djelotvornost nekoliko suvremenih pristupa rješavanju tog složenog problema. Kroz prizmu teorije socijalne potpore, socijalne mreže i socijalne razmjene ispituje se proces zadovoljavanja obiteljskih potreba prognanih obitelji u jednoj lokalnoj zajednici u Zagrebu. Dobiveni podaci pokazuju da su u tom procesu imali udjela svi promatrani faktori koji reprezentiraju navedene teorije. Nadalje se pokazalo da su socijalne mreže ovih obitelji značajno reducirane i promijenjene te da su neki njihovi dijelovi povećanom aktivnošću na određeni način nadomjestili gubitak drugih.

UVOD

Neočekivano brutalne ratne operacije koje su uslijedile iznenada, nakon pedesetogodišnjeg izgrađivanja kulta "bratstva i jedinstva" u drugoj Jugoslaviji, protiv "bratskog" civilnog, nenaoružanog i nezaštićenog stanovništva, po svim kriterijima u razmjerima genocida, poduzete od nacionalistički orijentirane srpsko-crnogorske vojne oligarhije, imale su cilj, porred uništenja, i preseljenje (etničko čišćenje) velikog broja nesrpskih nacionalnih skupina, i taj je cilj i ostvaren. To je dovelo do pomicanja civilnog stanovništva kakvo do sada nije videno - po brojnosti, tragičnosti i popratnom nasilju, na ovim prostorima. Takve nagle promjene u mjestu boravka stotina tisuća ljudi, praćene rušenjem ili otimanjem njihovim domova, smrtnim stradavanjem, ranjavanjem civila koji nisu bili u prilici ponijeti sa sobom ni najnužnije stvari potrebne za golo preživljavanje, imale su neposredne, kratkoročne, a imat će i dugoročne, psihološke, socijalne i materijalne posljedice. Uz tešku oskudicu, društvena zajednica se iznenada, nepriprem-

ljena, našla u položaju da mora pružiti pomoć stotinama tisuća traumatiziranih, djece, žena, starih i odraslih u suočavanju sa svim problemima koje donosi stres takvog intenziteta na neposredno psihološko i somatsko funkcioniranje, zdravlje i resurse nužne za samopomoć.

S obzirom na brojnost i težinu nastalih problema, za njihovo rješavanje ni daleko bogatija i organiziranija društva ne bi mogla primjereno reagirati jer nemaju pripremljene prikladne mehanizme u okviru državnog sustava. Kako se u nas država upravo transformira iz socijalističkog u tržišno orijentiran, otvoren sustav, naglo nastali lomovi izvan su i iznad objektivnih mogućnosti njezinih institucija. Pokazalo se međutim da je taj nedostatak nadoknađen rodbinskom, prijateljskom i općom ljudskom solidarnošću i velikim brojem stručnjaka i drugih građana koji su samorganiziravši se nastojali nadomjestiti slabosti države u nastajanju. To je osobito došlo do izražaja tijekom 1991. i 1992. godine. Da su državne institucije imale više sluha za to i motivacije da takvu pomoć uključe u sustav i dos-

* Ovaj rad nastao je na osnovi rezultata istraživanja u okviru projekta *Akcijski pristup obiteljskoj zaštiti u razvoju zajednice*, kojeg financira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

ljedno korištenje, rezultati cjelokupne zajednice u zadovoljavanju potreba populacije bili bi još i bolji. U svakom slučaju socijalni rad kao znanost, a još više kao praksa, dobio je značajno mjesto u suočavanju sa aktualnom, teškom socijalnom krizom. Njegove autentične teorije, kao što je teorija socijalne potpore na primjer, kao i brojne metode i tehnike u razrješavanju složenih materijalno-psiho-socijalnih problema i pojava došle su do punog izražaja. U ovom kontekstu najčešće se spominju tri osnovna faktora koji se odnose na intervenciju i pružanje pomoći na širem socijalnom (makro), obiteljskom (mezo) i individualnom (mikro) planu, a to su - socijalna potpora, socijalna mreža i socijalna razmjena. Njihova definicija, uloga i djelovanje predstavljani su u tri aktualne teorije.

TEORIJA SOCIJALNE POTPORE

Pod pojmom socijalne potpore najčešće se razumijevaju širi socijalni međuodnosi usmjereni na međusobno pružanje pomoći većeg broja osoba više ili manje organizirano. Pri tome se najčešće misli na različite grupe za samopomoć, volonterski organizirane aktivnosti, prijateljstvom i rodbinskim odnosom povezane građane i strukovnu solidarnost.

Prema mišljenju brojnih autora (Reis, Cobb, Jones i Thots, 1984), dosadašnje definicije socijalne potpore su "mutne", "neprecizne" i "cirkularne". Razlozi tome su velike teškoće u mogućnosti definiranja subjektivnih emocionalnih kvaliteta, stupnja bliskosti, uzajamne komunikacije i njihove učestalosti, kvalitete i, što je najvažnije, njihovih posljedica. Odnose među ljudima je teško mjeriti zbog njihove suptilnosti i dinamike. Još je teže vrednovati rezultate tih međudjelovanja jer je ovdje riječ o kauzalitetima koji nisu linearni, pa ni cirkularni, najčešće, nego je u najvećem broju slučajeva dinamika uvjetovana spiralnim kauzalitetom koji je daleko složeniji jer se prostire u sve tri dimenzije, a akceptira i vrieme kao bitan faktor, pa može imati posve neočekivane, odgođene i autonomne (subjektivne) reakcije.

Cobb i Jones nalaze da se u literaturi mogu naći tri različita koncepta socijalne potpore. Prvi se odnosi na subjektivni osjećaj potrebe za potporom i doživljaja subjekta vezanog za to što mu je pruženo. Drugi je usmjeren na objektivno određivanje količine i kva-

litete pružene pomoći. Treći se koncept odnosi na ispitivanje socijalnog okruženja, mreže osoba koje pružaju određene oblike pomoći. U tim pristupima često nailazimo na problem procjene subjektivnog doživljaja u odnosu prema objektivnim ulaganjima, potrebama ili željama, kao i pitanje komunikacije subjekta sa socijalnim okruženjem, mrežom, pojedinačnim institucijama ili drugim subjektima. Rezultati istraživanja u ovom području nisu uvijek komparabilni jer se kao subjekti, ispitanici, ponekad uzimaju pojedinci, ponekad manje ili veće skupine ili čak velik broj skupina međusobno povezanih u različita udruženja okupljena prema interesima i potrebama. To mogu biti različite društvene organizacije kao što su Centri za dnevno zbrinjavanje djece tipa naših "jaslica" i "vrtića", udruženja samaca, savjetovališta kao što je "SOS - telefon", "Plavi telefon" i druga. O takvim oblicima socijalne potpore kao oblika djelovanja u socijalnom radu postoji vrlo opsežna, polustoljetna literatura na Zapadu, ali i u nas se već nekoliko desetljeća objavljuju rezultati rada sličnih skupina i organizacija.

Prve studije ovoga tipa datiraju još od 30-tih godina i vezane su za autore kao što su Faris i Dunham koji su ispitivali povezanost životne sredine i mentalnog zdravlja. No prvo formalno i sadržajno jasno oblikovano istraživanje socijalne potpore i njenog utjecaja na zdravlje proveli su početkom sedamdesetih godina epidemiolog J.Cassel i socijalni psihijatar G.Caplan koji se bavio lokalnom zajednicom. Bez obzira na vrlo općenite i neprecizne formulacije, njihovo je istraživanje donijelo određene novine glede poznavanja i razumijevanja te pojave. Tako Caplan uvodi nov pojam "support system" (sustav potpore) kojim označava širok spektar različitih oblika socijalnog ponašanja usmjerenih na suočavanje s negativnim društvenim pojavama i abnormalnostima i njihovom međusobnom povezanošću.

Slijede brojna istraživanja posvećena utvrđivanju povezanosti socijalne potpore i općeg zdravstvenog stanja subjekata. Osobito su brojna ispitivanja u Francuskoj, na primjer, koja potvrđuju postojanje povezanosti socijalne podrške u industriji i uspješnosti suočavanja radnika s napetostima koje donose suvremeni sustavi proizvodnje i stresori kojima su izloženi menadžeri i brojni drugi poslovni ljudi. U proučavanju odnosa postignuća obitelji-

skih ciljeva i socijalne podrške autori Baldwin i Cain te Furstenberg i Crawford utvrdili su postojanje povezanosti socijalne potpore i zdravlja tinejdžera i profesionalnog napredovanja i nastavka školovanja roditelja. S tim je u vezi i nalaz značajne povezanosti narušenih bračnih odnosa i psihičkog zdravlja partnera i drugih oblika patologije kao i s njihovom smrtnošću. Tome u prilog idu i rezultati Verbrugga koji govore o povezanosti kidanja socijalne mreže izazvanog razvodom i lošeg zdravlja razvedenih. Postojanje povezanosti socijalne podrške i uspješnosti oporavka osoba koje su opterećene bilo kojim oblikom patologije i s tim u vezi sposobnost uspješnog suočavanja s bolestima i ozljedama potvrđuju nalazi Di Matka i Maysa.

Na sljedećoj slici prikazana je dinamika odnosa osobe, njezine socijalne okoline, potpore i subjektivnog doživljaja stresa i ponovo

dimenziju. Često je daleko važniji subjektivni osjećaj osobe (primatelja) o tome koliko pozitivan učinak ima djelovanje okoline nego koliko je okolina zaista, objektivno, pružila pomoći i promijenila stvarnu situaciju. Neiskusni praktičari tako vrlo često dolaze u nedoumicu pri usporedbi feed backa s uložnim trudom nakon intervencija. Događa se, naime, ponekad da nakon izuzetno velikog angažmana subjekt reagira nezadovoljstvom, razočaranjem i odbijanjem stručnjaka, dok u drugom slučaju sa znatno manjim angažmanom, čak manjim nego što sam stručnjak misli da je bio potreban, subjekt ima osjećaj da mu je pružena izuzetno velika pomoć. To je još jedan dokaz u prilog izuzetno velikih teškoća u istraživanju (mjeranju) socijalne potpore i njezinog djelovanja. Stoga Ries zaključuje da je socijalna potpora "osjećaj klijenta da je okružen ljudima koji se brinu za njega, među

Slika 1. Proces uspostavljanja ravnoteže nakon stresa

uspostavljene ravnoteže promatrane kroz subjektivni doživljaj zadovoljstva.

Kao što shema pokazuje, socijalno međudjelovanje potrebno je promatrati odvojeno od socijalne potpore jer ono može imati različitu kvalitetu koja neposredno utječe na posljedica takvog međudjelovanja. No međudjelovanje nije moguće potpuno odvojiti od socijalne potpore jer se u dobrom dijelu prekrivaju. Djelovanje stresa tako će biti djelomično kompenzirano i jednim i drugim socijalnim faktorom. Koliko će to djelovanje imati pozitivan učinak na crtežu predočen zadovoljstvom subjekta, ovisi ne samo o objektivnoj mjeri djelovanja nego i o subjektivnoj, kao što će i samo zadovoljstvo ili pozitivni učinak tog djelovanja imati svoju objektivnu i subjektivnu

kojima uživa ugled i s kojima je blisko povezan".

Socijalna interakcija se odnosi, prema istom autoru, na espekte socijalnih događanja u kojima klijent sudjeluje. Ti se radi o strukturalnom aspektu društvenog međudjelovanja (uključenje u neku skupinu za samopomoć, klub, predavanja i sl.) na osobu koja je izložena stresu i tako mijenjanjem socijalnog konteksta i interakcije pridonijeti boljem ili čak možda lošijem suočavanju sa stresorima. Socijalna potpora, s druge strane, odnosi se ponajviše na osjećaje i stavove (voljenost, potvrdu stava, ponašanja, osjećaj blizine, sigurnosti i sl.). Različiti izvori stresa zahtijevaju i različite odgovore samog subjekta, ali i društvene sredine u prvom redu davanjem socijalne

potpore (opasnost od druge osobe zahtijeva davanje podrške u smislu zaštite od agresije, tuga suosjećanje, empatiju, usamljenost blizini bliskih, osoba koje subjekt doživljava bliskima itd.).

Ovako složenu materiju Burgess nastoji bolje razjasniti tako što raščlanjuje pojmove koji se inače često shvaćaju kao sinonimi - socijalno ponašanje, socijalna interakcija i socijalno prijateljstvo. Prema njemu, o socijalnom ponašanju radi se kod jednosmjernog djelovanja na okolinu od neke osobe, kao što je predavanje, na primjer. O socijalnoj interakciji je riječ kada više osoba nastoji međusobno djelovati na ponašanje. Socijalno prijateljstvo vidi kao međusobne interakcije subjekata uvjetovane međudjelovanjem u prošlosti.

Svi ti oblici socijalnog ponašanja mogu imati pozitivne tendencije i učinke, ali ne nužno. Ni svako prijateljstvo nije dobro za svakog pojedinca nego može imati i vrlo nepovoljne efekte na razvoj, funkcioniranje i zdravlje pojedinih osoba. Ono može imati pozitivnu ulogu u suočavanju sa stresom, negativnu pojačava li stres i dvostruku ako djeluje tako da pomaže u suočavanju s jednim, ali izaziva drugi stres.

Socijalna potpora u pravilu, kao što pokazuju rezultati istraživanja, ima pozitivne efekte jer omogućuje subjektu povećavanje osobnih resursa, podizanje stupnja somatskog i psihičkog zdravlja, što osigurava intenzivnije i kvalitetnije interakcije i u skladu s tim cjelovitiju i djelotvorniju potporu. Posljedica efikasnije potpore bit će opet veći stupanj zadovoljstva socijalnom okolinom, što će rezultirati još kvalitetnijom interakcijom, i tako će se postizati sve viši i viši stupanj kvalitete života u kontinuiranom spiralnom usponu.

TEORIJA SOCIJALNE MREŽE

Premda se socijalna potpora i socijalna mreža često miješaju u funkciji i značenjem zamjenjuju, ova dva pojma treba razlikovati jer se odnose na posve različite aspekte istih socijalnih pojava. Socijalna potpora širi je i općenitiji pojam i odnosi se na velik broj društvenih međuodnosa usmjerenih više ili manje organiziranom pružanju pomoći. Socijalna mreža označava trajnije komuniciranje među određenim subjektima. No to ne znači da je riječ o statičnom odnosu. Socijalne

mreže se šire, smanjuju, prorjeđuju ili zgušnjavaju u skladu s interakcijama među subjektima. One nisu jednake i nemaju isto značenje za sve subjekte koji su u njih uključeni. One nemaju formalno značenje i ne postoje formalno kao socijalne skupine ili organizacije na primjer, ali su sveprisutne i vrlo djelotvorne. Članovi ili akteri socijalne mreže mogu biti i najčešće jesu članovi različitih skupina koji u okviru mreže imaju odvojenu ulogu koja se očituje u razmjeni resursa.

Socijalna mreža je, dosljedno tome, društvena pojava koja omogućuje nesmetanu razmjenu resursa među akterima koji pripadaju istim i različitim skupinama i na taj način omogućava prevladavanje granica koje postavljaju različiti socijalni fenomeni (skupine, organizacije, udruženja i sl.) intenzivirajući tako i obogaćujući socijalne interakcije.¹

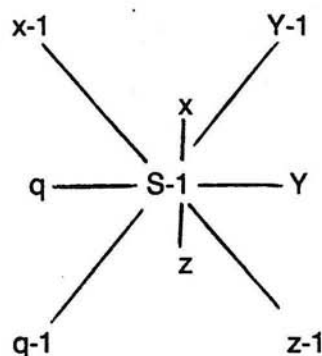
Otkrio ih je još Moreno tridesetih godina ovog stoljeća istražujući tijekom kojih kolaju informacije u jednoj ustanovi za maloljetnice. Kasnija proučavanja socijalnih mreža pokazala su da se razmjena unutar njih ne odnosi samo na informacije nego i na brojne druge "resurse" kao što su osjećanja, dobra, pa i novac. Mreža se stvara kada je količina i trajanje razmjene toliko da se uspostavi veza trajnija od jednokratnog kontakta. Sama razmjena može biti jednostruka (s kolporterom na uglu kod kojega stalno kupujemo novine i razmjenjujemo novac za omiljeni tisak) ili višestruka (u obitelji se razmjenjuju emocije, pažnja, njege, novac...). U jednostrukim razmjenama veza je uspostavljena između dva aktera koji međusobno razmjenjuju određene resurse, dok u višestrukim razmjenama više aktera razmjenjuju dobra. U drugom slučaju moguće je da jedan ili više aktera ovisi o jednom ili više resursa. Akteri mreže mogu imati različit pristup resursima tako da određeni resurs akter može primiti iz više izvora, od više aktera. Dijete tako može biti njegovano od više osoba ili može primiti ljubav od brojnih članova obitelji. Moć subjekta je veća što je veći broj alternativnih opskrbljivača. Tako će dijete oko kojega se u njezi i brizi natječu brojni članovi dirigitirati život čitave porodice mada ima tek nekoliko mjeseci. Socijalna mreža može imati

¹ J. Janković: Djeca prognanici i njihova socijalna mreža, *Zbornik Pravnog fakulteta*, br. 2-3, 1993, strana 212.

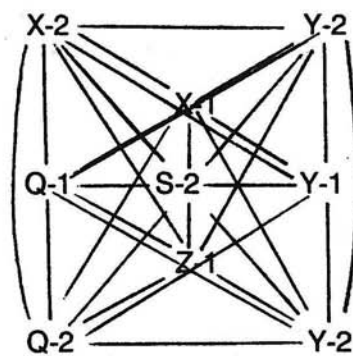
različit stupanj gustoće, što ovisi o broju i frekvenciji interakcija među akterima. Tako se govori o slabo isprepletenim i gustim mrežama, što je prikazano na sljedećoj slici.

Na slici su prikazane dvije mreže s istim brojem aktera, ali različitim gustoćom. Mreža

Slika 2. Usporedba dviju socijalnih mreža s istim brojem aktera

Mreža - 1

Mreža - 2

prvog subjekta je slabo isprepletena, dok je druga mreža gusta. U prvom mreži akteri su u vezi samo sa subjektom, a u drugoj se razmjena odvija i između svih aktera međusobno.

Gustoća socijalne mreže izuzetno je važan faktor u suočavanju sa stresovima izazvanim različitim stresorima. Tako će gušća socijalna mreža pozitivno djelovati na prilagodbu djeteta u slučaju gubitka roditelja, a nepovoljno na socijalnu prilagodbu žene nakon razvoda braka (Perlin, 1978; Wilcox, prema: Specht, 1986). Razlog tome je što su norme slabijih mreža fleksibilnije u pogledu uspostavljanja novih relacija, a gušćih rigidnije jer svaka nova relacija ima višestruki utjecaj na aktere. Upravo je stoga gusta mreža poželjna u situacijama i/ili dobi kada subjekt ovisi o okolini, a nepoželjna kad je samostalan i ima potrebu za brojnim novim relacijama u svom socijalnom okruženju.

U slučaju katastrofe, bez obzira na njihov uzrok, gusta socijalna mreža imaće prednost pred slabo isprepletenom jer će u razmjeni broj i količina potrebnih resursa biti veći i zadovoljavanje potreba sigurnije i potpunije.

TEORIJA SOCIJALNE RAZMJENE

Ova teorija integrira prethodne dvije dajući im konkretnost primjene potpore kroz razmjenu resursa u okviru socijalne mreže. Ona nastoji objasniti ponašanje osoba u socijalnoj strukturi videći ih kao sudionike na

tržištu koji žele imati mogućnost "izbora bez rizika". U analizi ponašanja u politici ona je općeprihvaćena jer je u tom području ljudskih aktivnosti dovoljno gledati "Aristotelovim očima", da bi bilo moguće objasniti cjelovito ponašanje ljudi, što znači i njegovu psihološku dimenziju, potrebno je proširiti vidokrug Freudovim (eros-libido kao pokretač svega) i Adlerovim spoznajama (čovjekova stalna borba za status) te spoznajama brojnih drugih suvremenih autora. Teorija socijalne razmjene te spoznaje akceptira što znači da dopušta da ljudi djeluju motivirani odanošću, privrženošću, altruizmom i iz drugih humanih pobuda, a ne samo pokoravajući se zakonima tržišta. Dakle, teoretski i to mogu biti motivi koji pokreću ljude na razmjenu s ostalima. Pri tome je prihvaćeno kao opća postavka da subjekti mogu biti više ili manje svjesni tih motiva.

Važno mjesto u teoriji ima koncept recipročnosti, što znači da pri razmjeni resursa uvijek postoji odgovarajuća uzajamnost. Resursi se zamjenjuju po više manje ustaljenim načelima, s tim da su neki specijalizirani, a neki univerzalni. Ljubav se tako u načelu zamjenjuje samo za ljubav, a novac se može zamjenjivati za brojne druge resurse.

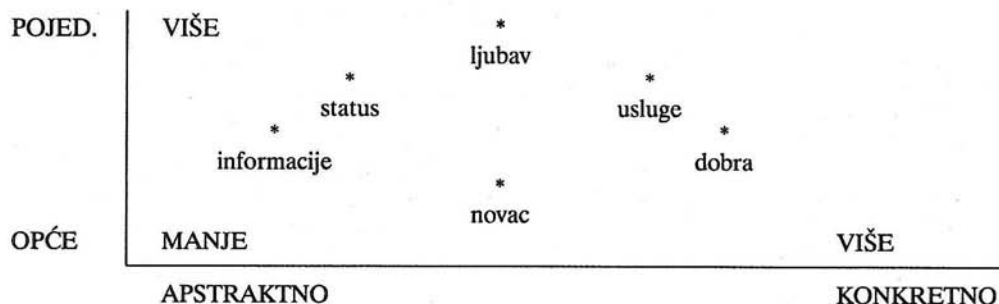
Foa i Fra su u skladu s općim postavkama teorije grupirali resurse u šest klasa:

- ljubav, koja se definira kao izražavanje privržene pažnje, topline i/ili ugone;
- status, koji označava određeni sud o nekom, njegovom ugledu i poštovanju;
- informacije, pod kojima se razumiju savjeti, mišljenja, upute i sl.;
- novac je standardna jedinica vrijednosti u nekoj zemlji, valuta;
- dobra su konkretne stvari, predmeti, objekti, tvari, teren, biljke i životinje;
- usluge su određena korisna djelovanja za nekog drugog.

Ovakva je podjela vrlo bliska ekonomistima jer se oni bave razmjenom novca za usluge i dobra te proučavanjem odnosa cijena, dobara i usluga. Za ovu teoriju bilo je izuzetno važno konceptualizirati sve klase resursa unutar istih okvira koji može zadovoljiti i pomiriti sve njihove razlike i sličnosti. To je postignuto stupnjevanjem nekih bitnih određenja klasa resursa prema kriteriju konkretnosti - simboličnosti, apstraktnosti i partikularno - univerzalno odnosno pojedinačno - opće. Sljedeća slika to zorno prikazuje:

zetno važnoj osobi, imati pojedinačno značenje. Ljubav i novac imaju središnje mjesto u pogledu konkretnosti, dok su u pogledu širine razmjene potpuno opozitni. Novac je moguće razmjenjivati za većinu drugih resursa i vrijednost mu je ista za sve sudionike razmjene, dok je ljubav rezervirana samo za odabrane i može imati neprocjenjivo veliku ili nikakvu vrijednost ako je druga strana u razmjeni nezainteresirana ili gaji posve suprotne osjećaje. Ponekad se resursi mogu miješati tako da ih je teško razdvojiti. Kada nekome kažemo koliko je sati, to može biti usluga jer smo zadovoljili nečiju znatiželju ili izuzetno važnu potrebu kako ne bi zakasnio na avion, odnosno u drugom slučaju će to biti opća informacija s dosta apstraktnim značenjem (osobito ako je upotrijebimo u prenesenom značenju i dajemo nekome do znanja "koliko je sati"). Mada su klase resursa označene u prostoru kao realne točke, svaka od njih kreće se u dosta velikom rasponu. Tako su usluge koje su usmjerene tijelu sličnije ljubavi, a one usmjerene vlasništvu više su slične dobrima. Takvo shvaćanje odnosa i resursa u razmjeni najčešće nalazimo u populaciji i pripadajućim interakcijama.

Slika 3. Prikaz klasa resursa u socijalnoj razmjeni

Kao što se vidi na slici, klase resursa međusobno se razlikuju prema postavljenim kriterijima koji su vrlo određeni i diskriminiraju resurse tako da ih je moguće odrediti prema potrebama teorije. Tako ćemo paket hrane lako identificirati kao sasvim konkretan resurs koji može biti prikladan u razmjeni s velikim brojem subjekata, dok će ponizan naklon kao davanje značenja statusa osobi biti daleko apstraktniji resurs koji će biti upućen samo izu-

TRI TEORIJE U ZADOVOLJAVANJU POTREBA PROGNAKNIKA U HRVATSKOJ

Uz ubijanje i ranjavanje civilnog stanovništva progonstvo je jedna od najtežih i, nažalost, redovita posljedica suvremenog ratovanja. U ratu u Hrvatskoj, u kojemu su Srbi i Crnogorci nastojali osigurati memorandum SANU predviđeni "lebensraum" za veliku Srbiju, provodilo se, i dvije godine nakon

početka osvajanja i dalje se provodi takozvano "etničko čišćenje". Otimanjem svih postojećih resursa, ubijanjem, mučenjem, zastrašivanjem i ponižavanjem provodi se prisilno iseljavanje sveg nesrpskog stanovništva (Hrvata, Mađara, Rusina, Čeha, Talijana itd.). Te aktivnosti dovele su do stalnog i naglog povećanja broja prognanih koji je u jednom trenutku dosegao i brojku od 750 000 osoba. Na ukupan broj od oko 5 milijuna stanovnika Republike Hrvatske, a pogotovo na sve 1 100 000 zaposlenih uz 260 000 nezaposlenih, 797 000 umirovljenika i 180 000 korisnika socijalne pomoći² to je odnos neproduktivnog prema produktivnom dijelu stanovništva koji toliko opterećuje gospodarstvo zemlje u ratu da je izlaz iz situacije teško naći. Cjelokupno to stanje traži od socijalnih službi primjeren odgovor. No ni jedna socijalna služba u ovakvoj situaciji ne bi mogla odgovoriti zahtjevima, jer su potrebe za svim resursima u mjeri dovoljnoj da se bar donekle zadovolje potrebe i uspostavi homeostaza pojedinaca i obitelji toliko velike da bi i razvijenije i bogatije zemlje i u miru poklekle pred takvim zadatkom. Doda li se svemu nedovoljna organiziranost zbog nezavršenih korjenitih društvenih promjena i drobljenje društvenog i državnog sustava, pod pritiskom djelovanja neprijateljske vojske, slika stanja će biti potpuna. No bez obzira na sve to nije bilo nezbrinute osobe, osobe bez krova nad glavom, osobe čije potrebe nisu zadovoljene, ni djeteta kojemu nije, na primjer, omogućen nastavak školovanja.

Takvo čudo valja zahvaliti socijalnoj potpori, socijalnoj razmjeni i socijalnim mrežama koje su bile dovoljno čvrste da bi omogućile pribavljanje i odgovarajuću raspodjelu potrebnih resursa. Ovi socijalni mehanizmi djelovali su dijelom kao dio organizirane društvene strukture, a dijelom samostalno i spontano kao funkcije globalnog sustava i njegovih pod-sustava. Funkcije samoodržanja i mehanizama za razrješavanje kriznih situacija, imanentne sustavu kao socijalnom entitetu, djelovale su u skladu sa svojom zadaćom, a prema potrebama u novonastaloj situaciji.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Osnovni cilj ovog istraživanja usmjeren je na praćenje dinamike socijalne mreže i drugih

faktora (socijalne podrške i razmjene) koji su sudjelovali u zadovoljavanju primarnih i sekundarnih potreba obitelji prognanika smještenih izvan zbjegova na području jedne mjesne zajednice u Zagrebu.

METODOLOGIJA

Za prikupljanje podataka upotrijebili smo polustrukturirani interview, a za njihovu obradu standardne statističke postupke za izračunavanje srednjih vrijednosti, proporcija i značajnosti razlike.

Uzorak je u početku istraživanja bio sastavljen od 47 prognanih obitelji smještenih u jednoj zagrebačkoj mjesnoj zajednici, a na kraju se sveo na tek 16 jer je ostalih 31 promijenilo mjesto boravka. Među tih 31 obitelji najveći broj se vratio u svoja mjesta (Osijek, Vinkovci, Gospić, Karlovac) ili otišao k rodbini u mjesta koja su blizu njihovih okupiranih, dok je manji broj ostao u Zagrebu, ali su na drugim adresama do kojih u vrijeme istraživanja nije bilo moguće doći. Kako su te obitelji došle iz različitih regija Republike Hrvatske (Slavonije, Baranje, Banije i Korduna), što ujedno znači i po nizu socijalnih karakteristika iz vrlo različitih društvenih sredina, pokazalo se korisnim razvrstati ih u dvije skupine.

REZULTATI I RASPRAVA

Kao što se već spomenulo, veći dio obitelji smještenih na području koje je bilo predviđeno kao jedinica ispitivanja dalje se raselilo bez najave, iznenada, kako su to okolnosti zahtijevale, tako da kasnije nije bilo moguće s njima nastaviti vezu. Prema dostupnim informacijama, dio tih obitelji vratio se u mjesta iz kojih je prognan kada su se za to ispunili uvjeti. Drugi dio je na različite načine riješio svoj stambeni i radni status uklopivši se u novu sredinu i promijenivši adrese. Godinu i više dana nakon progona na prvobitnim adresama ostalo je tek 34% ukupnog broja prognanih obitelji smještenih u obiteljskom smještaju na području promatrane mjesne zajednice. U sljedećoj tabeli prikazana je njihova struktura.

Podaci iz table 1. pokazuju da je u uzorku nešto više ispitanika iz Slavonije i Baranje. Ta je razlika izraženija u skupini djece i mladih (0-20 godina) i odraslih u skupini 41-60 godina.

Spolnu strukturu prognanika moguće je vidjeti iz table 2.

² V. Puljiz: Hrvatsko društvo, prognanici i izbjeglice, *Zbornik Pravnog fakulteta*, broj 2-3, 1993, str. 157.

Tabela 1. Sastav prognanika prema porijeklu i dobi

Porijeklo	Dob									
	0-20		21-40		41-60		61-80		Ukupno	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Slavonija i Baranja	15	20,54	15	20,54	5	6,85	6	8,22	41	56,15
Lika i Kordun	11	15,07	14	19,18	1	1,37	6	8,22	32	43,84
Ukupno	26	35,61	29	39,72	6	8,22	12	16,44	73	100,00

Kako pokazuju podaci u tabeli 2, u skupini Slavonija - Baranja podjednak je broj žena i muškaraca, što je uvjetovano većim brojem muške djece. U skupini Lika - Kordun više je žena. Među starijim prognanicima ove grupe daleko je manje muškaraca, jer je njihov prosječni životni vijek kraći. Razlika među tim skupinama nije statistički značajna.

be. No u ovom slučaju zaposlenost je i znak adaptacije u novoj sredini, uspješno suočavanje sa stresom izazvanim gubitkom bližnjih, zavičaja, doma, osobnih stvari koje su za te ljude i dokaz njihova identiteta. Usporedbom sa stanjem u zaposlenosti prije pogonstva i sada u prognostvu moguće je vidjeti i koliko je uspješno djelovala socijalna mreža progna-

Tabela 2. Spolna struktura ispitanika

Porijeklo	Spol					
	Muški		Ženski		Ukupno	
	n	%	n	%	n	%
Slavonija i Baranja	20	27,4	21	28,8	41	56,2
Lika i Kordun	13	17,8	19	26,0	32	43,8
Ukupno	33	45,2	40	54,8	73	100,0

Hi-kvadrat = 0,506; ss = 1; P = 0,5

Želeći ispitati kvalitetu prilagodbe novonastalim uvjetima, jedna od bitnih varijabli je zaposlenost ispitanika. Materijalna neovisnost, samostalno zadovoljavanje primarnih potreba izuzetno je važno za funkcioniranje obitelji. Njen povijesni razvoj i funkcioniranje u suvremenosti zasnovani su, uz ostalo, u velikoj mjeri i na tome koliko, tko i na koji način pribavlja obitelji sredstva za život, odnosno zadovoljava njene potre-

nika, društveni faktori odgovorni za potporu građanima u stanju potrebe, te koliko je društveni sustav u cjelini otporan na vanjske atake i sposoban na zdravoj razini, razmjernom, a ne tek milosrdem, prevladati i najveće krize i njima izazvane teškoće.

Rezultati iz tabele 3. pokazuju razliku u zaposlenosti prognanika prije i sada u prognostvu. Ta je razlika statistički značajna na razini

Tabela 3. Struktura zaposlenosti prije i nakon progona

Porijeklo	Zaposlenost radno sposobnih					
	Prije pogonstva		Za vrijeme pogonstva		Ukupno	
	n	%	n	%	n	%
Slavonija i Baranja	15	0,31	9	0,19	24	0,5
Lika i Kordun	16	0,33	8	0,17	24	0,5
Ukupno	31	0,64	17	0,36	48	1

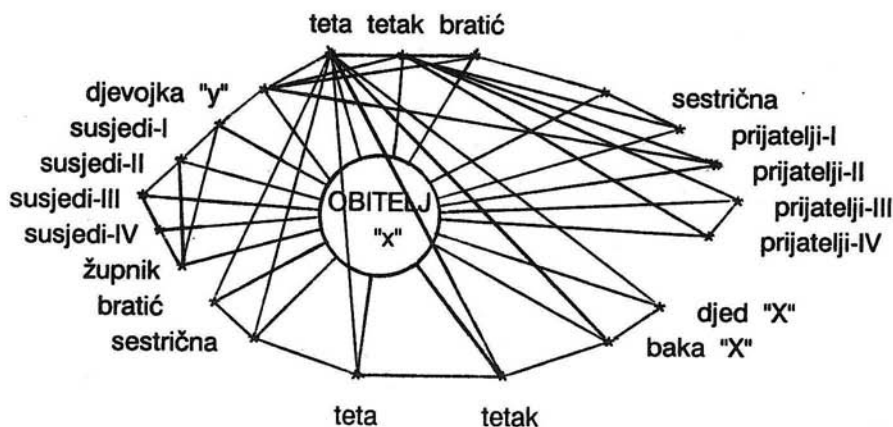
t = 2,8; ss = 1; p = 0,01

0,01, što pokazuje t - test. To znači da je reintegracija prognanika u tijeku, ali da još nije postignut predratni stupanj zaposlenosti, što se i očekivalo. No relativno visok stupanj zaposlenosti u tako kriznom vremenu pokazuje da svi za prevladavanje društvenih kriza odgovorni faktori globalnog sustava u republici Hrvatskoj, koja je tek konstituirana, djeluju izuzetno dobro. Na osnovi toga može se nadalje zaključiti da je globalni sustav u cjelini

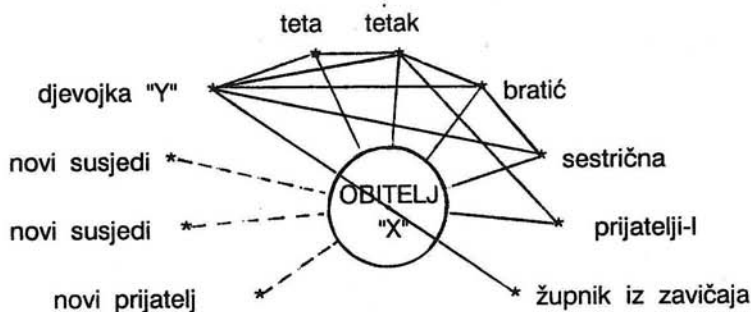
zrješavanja socijalnih problema svojim djelovanjem u značajnom mjeri nadopunila je pozitivne efekte djelovanja socijalne mreže i socijalne potpore. Svi potencijali stavljeni su u potjecaj i koriste se tako da daju najveće moguće učinke. Mehanizmi socijalne razmjene djeluju u skladu s pretpostavkama i stavljeni u funkciju kompenziraju dobar dio nepovoljnih posljedica agresije i njome uzrokovanih gubitaka najbližih osoba,

Slika 4. Karakteristične promjene socijalne mreže u funkciji progonstva

a) Socijalna mreža obitelji "H" prije rata

b) Socijalna mreža obitelji "H" u progonstvu

zdrav i čvrst i da svi njegovi mehanizmi djeluju daleko bolje nego što bi se moglo očekivati u takvim tragičnim okolnostima. Funkcije samoodržanja i prevladavanja kriznih situacija u globalnom sustavu aktivirale su se i umjesto raspada dovele do još veće kohezije. Socijalna razmjena kao jedan od tri osnovna faktora ra-

doma, materijalnih sredstava i svih drugih stvari koje čine život bar snošljivim, ako već ne potpunim.

Da bismo ispitali što se dogodilo sa socijalnom mrežom prognanika, usporedili smo njihovu povezanost s bitnim osobama, među kojima su bliži rođaci, prijatelji, susje-

di i crkva kao duhovna institucija od posebno značenja za očuvanje identiteta i psihološke ravnoteže vjernika u kriznim situacijama. (Vidjeti sliku 4).

Rezultati u tabeli 4. pokazuju slabljenje povezanosti s rođacima. To ima različito značenje kod pojedinih obitelji i za pojedine situacije. Razlozi toj pojavi su dvojaki. Jedni

često i uspješnija nego potpora koju nude rođaci, posebno na psihološkoj razini.

Sljedeća tabela pokazuje stanje prije rata i nakon progona upravo u tome pogledu. Mada je broj obitelji relativno malen, tendencija kretanja rezultata pokazuje održavanje kvalitete odnosa primjerene realnim prilikama, materijalnim i drugim mogućnostima jed-

Tabela 4. Veza prognanika s rođacima prije i za vrijeme progona

Čvrstina povezanosti	Prije progona		Za vrijeme progona	
	n	%	n	%
Kontaktiraju	3	0,19	4	0,25
Posjećuju se	5	0,31	6	0,38
Pomažu se	3	0,19	5	0,31
Jako vezani	5	0,31	1	0,06
Ukupno	16	1,0	16	1,0

su izazvani objektivno teškim vanjskim, najčešće materijalnim prilikama i razdvojenosti, dok su drugi psihološke naravi. Veze s rođacima koji su isto tako u prognaništvu uopće nije bilo moguće uspostaviti ili se jedva moglo uspostaviti - to je logična posljedica objektivnih teškoća. Ni jedna strana nema mogućnosti za pružanje odgovarajućih oblika pomoći, a posljedica je toga prividno slabljenje veze. Sličan učinak ima i veliko osiromašenje građana Hrvatske zbog rata, gospodarskih i društvenih teškoća. Nisu rijetki slučajevi da su rođaci udomili bližnje i brinuli se za zadovoljavanje njihovih potreba sve dok nisu potpuno iscrpili sve svoje snage, i materijalne i psihološke, i tako postali nemoćni za davanje potpore. Često i sami trebaju potporu. Zbog opće oskudice i nedostatka stambenog prostora i time prouzročenog gubitka mogućnosti da se zadovolji potreba za vlastitim intimitetom posebno, jednako kod udomitelja kao i prognanika, javila se najprije određena zasićenost, a potom i sve izraženija međusobna netrpeljivost. Taj je problem u rijetkim, ali ipak postojećim primjerima eskalirao do prekida međusobnih odnosa. Na razini populacije naime nije organiziran sustavni rad na pružanju ciljane psihosocijalne pomoći obiteljima udomitelja i prognanika kako bi se takve teškoće razriješile na vrijeme. Time bi socijalna potpora bila cjelovitija i učinkovitija.

Uz bliže i dalje srodnike u socijalnoj mreži naših obitelji i njihovih članova izuzetno važnu ulogu imaju i prijatelji. Njihova je potpora

nih i drugih obitelji. Mada je reduciran broj i intenzitet kontakata, njihova važnost i djelotvornost u podršci pri suočavanju sa stresom od velikog je značenja.

Tabela 5. Veza prognanika s prijateljima prije rata i za vrijeme progona

Čvrstina povezanosti	Prije rata		Za vrijeme progona	
	n	%	n	%
Kontaktiraju	2	0,13	5	0,31
Posjećuju se	4	0,25	6	0,38
Pomažu se	5	0,31	1	0,06
Jako vezani	5	0,31	4	0,25
UKUPNO	16	1,0	16	1,0

Iz ove se tabele može vidjeti da se povećava broj površnijih veza (kontaktiranje i posjećivanje), a smanjuje broj intenzivnijih (međusobno pomaganje u materijalnom smislu ponajprije). Ipak, prijatelji koji su bili međusobno čvršće povezani uglavnom su to ostali i sada u tijeku progona. Svedemo li sažimanjem tu tabelu na tabelu 2x2 (kontaktiranje i posjete su postali jedna, a pomaganje i čvrsta vezanost, druga grupa), bit će moguće dobiti pouzdano mjeru značajnosti razlike u intenzitetu veza s prijateljima. To je sažimanje opravdano jer poznanstvo bez dublje povezanosti i povremeni neobavezni susreti zaista su nešto različito od pomaganja i čvršće psihološke povezanosti.

Tako dobiveni hi-kvadrat test pokazuje značajnu razliku između stanja prije rata i

Tabela 6. Odnosi među prijateljima prije rata i u progonstvu

Čvrstina veze	Prije rata		U progonstvu		Svega	
	n	%	n	%	n	%
Kontakt i posjete	6	0,19	11	0,34	17	0,53
Pomoć i vezanost	10	0,31	5	0,16	15	0,47
Svega	16	0,50	16	0,50	32	1,00

Hi-kvadrat = 3,48; ss = 1; p = 0,05

sada u progonstvu. Za razliku od odnosa među rođacima (Tabela 4), ovdje se smanjuje međusobno materijalno pomaganje, ali psihološka bliskost ostaje gotovo jednaka. Ta se razlika može pripisati tome što među prijateljima nije došlo do narušavanja odnosa jer su prognanici smješteni uglavnom kod rodbine, a ne kod prijatelja. Teškoće u zadovoljavanju osnovnih životnih potreba kod obitelji koje su primile prognane rođake dovele su objektivno do vrlo ozbiljnih materijalnih problema, a to se onda odrazilo i na atmosferu u kući. Među rođacima se pojavio osjećaj zasićenosti, nerazumijevanja, došlo je do psihološkog udaljavanja i na kraju netrpeljivosti, što se nije dogodilo s prijateljima jer nisu ni došli u sličnu situaciju. Oni su dobrom dijelu prognanika tako mogli poslužiti kao "ventil za pražnjenje" negativnih emocija i izvor socijalne podrške u obliku dodatnih pozitivnih emocija potrebnih za uspostavljanje psihološke ravnoteže.

Kako pokazuju podaci u tabeli 7, kod prognanih obitelji uvelike raste broj površnih odnosa sa susjedima, a smanjuje se učestalost snažnije povezanosti, dok se međusobno pomaganje, koje je karakteristično za tradicionalne susjedske odnose, donekle održava. To je moguće objasniti time što se ovdje u pravilu radi o posve novim susjedima, pa onda i obiteljima, kojima treba određeno vrijeme da bi izgradili prisniji odnos. Međusobno pomaganje donekle slijedi očekivanja s obzirom na opće

Tabela 7. Odnosi sa susjedima prije i u vrijeme progonstva

Čvrstina povezanosti	Prije progonstva		Za vrijeme progonstva	
	n	%	n	%
Samo pozdrav	0	0,0	11	0,69
Međusobne posjete	1	0,06	1	0,06
Pomažu se	5	0,31	3	0,19
Čvrsta povezanost	10	0,63	1	0,06
Ukupno	16	1,00	16	1,00

prilike i senzibiliziranost građana za strahote koje su prošli i teškoće u koje su, ne svojom krivnjom, upali njihovi novi susjedi. Kako su u ovoj tabeli vrlo male frekvencije, njihovim sažimanjem i svodenjem tabele 2x3 na 2x2 tabelu, po istom načelu, kao i kod predhodne, omogućeno je izračunavanje značajnosti razlike hi-kvadrat testom.

Tako dobiveni hi-kvadrat iznosi 6,24 te uz 1 stupanj slobode upućuje na značajnost razlike na razini od 0,01. To znači da su se odnosi sa susjedima značajno promijenili u novonastalim okolnostima te da je taj, očito u vremenu prije rata važan dio socijalne mreže, sada bitno promijenjen. Umjesto socijalne mreže koja je sposobna pružiti podršku obiteljima u svim aspektima zadovoljavanja potreba, dobiven je surogat koji je u stanju djelovati tek na razini društvene potpore. Jednako kao različite društvene institucije ili udruženja, novi susjedi daju potporu u materijalnom pogledu i na druge slične načine, ostvaruju različite oblike razmjene (međusobno pomaganje, čuvanje djece i sl.), ali ostaju izvan dubljeg kontakta i povezanosti s prognanicima kakvo je imanentno socijalnoj mreži. Za takvo, dublje povezivanje potrebno je vjerojatno i više vremena, a hoće li do njega doći u ovom slučaju, pokazat će vrijeme. S druge strane korištenje socijalne razmjene u suočavanju s kriznom situacijom govori u prilog integracije prognaničkih obitelji u novoj sredini, jer tako one sve više koristeći vlastite resurse zadovoljavaju svoje potrebe, postaju sve autonomnije i prilagođene novoj situaciji. Za sustav u cjelini ali i za njih same to je daleko bolja solucija od njezegovanja ovisnosti stalnom potporom.

U očuvanju integriteta ličnosti u situacijama koje izazivaju velike katastrofe, značajnu ulogu svakako imaju duhovne vrednote. U ovom okviru osobito mjesto zauzima pripadnost određenoj konfesiji i pripadnom sustavu vrijednosti, djelovanja, odnosa i vjerovanja.

Tabela 8. Odnosi sa susjedima prije i u vrijeme progona

Jačina povezanosti	Prije progona		Za progona		Svega	
	n	%	n	%	n	%
Kontakt i posjete	1	0,03	12	0,38	13	0,41
Pomoć i vezanost	15	0,46	4	0,13	19	0,59
Svega	16	0,5	16	0,5	32	1,0

Od 16 ispitivanih obitelji trinaest pripadaju crkvi, dok su ostale tri ateistički orijentirane. Omjer je isti kao i prije rata. Obitelji koje su vezane za crkvu ističu da im je vjera pomogla u suočavanju sa svim nedaćama i omogućila da u potpunom beznađu, kojemu su bile izložene, nađu vjeru u buduću sreću, i to ne samo zagrobnu, nego i onu vezanu za povratak na svoje ognjište i nastavak mirnog života s preostalim članovima obitelji i susjedstva. Ovaj oblik socijalne potpore, mada je selektivan i ovisi o opredjeljenju svakog pojedinca, očito je imao i ima još uvijek značajno mjesto u održanju psihosocijalne ravnoteže brojnih raseljenih obitelji i njihovih članova.

ZAKLJUČAK

Izloženi rezultati, mada dobiveni na malom uzorku, pokazuju tendencijom kretanja podataka kako su društveni mehanizmi djelovali u situaciji nagle i prisilne migracije velikog broja stanovnika Republike Hrvatske.

Dobiveni pokazatelji potvrđuju prisutnost sva tri bitna socijalna faktora odgovorna za zadovoljavanje potreba obitelji prisiljenih na promjenu boravka.

Socijalne mreže prognanih obitelji su prisutne, ali su uglavnom pokidane i u njima nedostaju brojni i najčešće vrlo bitni članovi.

Socijalna mreža kao tradicionalno najbitniji faktor suočavanja s problemima u uvjetima stresa i velikih katastrofa doživjela je velike promjene, ali i pored toga pokazala se vrlo djelotvornom, mada i osjetljivom. Kod pretjeranog iskorištavanja njenih resursa javlja se opasnost za njezine spone i sam opstanak,

pogotovo ako nema šire socijalne potpore kao dodatnog izvora materijalnih i drugih resursa.

Bez obzira na jačinu obiteljske, prijateljske i opće humane solidarnosti, socijalna potpora iz zemlje i inozemstva imala je i još uvijek ima izuzetno značenje u osiguravanju materijalnih resursa. Nadopunjujući se sa socijalnim mrežama, koje su u pravilu doživjele ozbiljne promjene, omogućila je opstanak desetina tisuća obitelji.

Socijalna razmjena kao sljedeći faktor koji omogućava normalno funkcioniranje brojnih obitelji i stotina tisuća njihovih članova u uvjetima progona i njihovu integraciju kao definitivnu potvrdu prilagodivosti novim uvjetima pokazala se djelotvornom i sve prisutnijom u ispitivanoj populaciji. Iz izjava ispitanika i na osnovi ponašanja obitelji koje su se vratile u svoja mjesta može se zaključiti da je ovo i najpoželjniji faktor zadovoljavanja potreba, kako za obitelji tako i za pojedince.

Promatrano iz perspektive sustava na makro, mezo i mikrorazini, funkcije sustava pokazale su se djelotvorne jednako u pogledu zadovoljavanja potreba kao i razrješavanja kriznih situacija, bez obzira na to što im često vrlo bitni elementi privremeno ili trajno nedostaju.

Svi navedeni faktori suočavanja s posljedicama neprijateljske agresije u ovom slučaju pokazali su se izuzetno djelotvornim, tako da su nadoknadili sve nedostatke koji prate funkcioniranje društvenog sustava u temeljitoj transformaciji, što daje mjesta vjerovanju da će i dalje biti od velike pomoći u saniranju rezultata zadnje od brojnih katastrofa koje pogađaju ovu zemlju bar svakih nekoliko desetaka godina.

LITERATURA

- M.Ajduković: Psihološka pomoć prognanicima: pristupi i intervencije, u: D.Ajduković (ur.): *Psihološke dimenzije prognostva*, Alinea, Zagreb, 1993, str. 89-102.
- J.Crkvenčić i Z.Pepeonik: Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske, Rat protiv Hrvatske, *Društvena istraživanja*, Zagreb, 4-5, god.2, br. 2-3; 1993, str. 335-365.
- J.Janković: Djeca prognanici i njihova socijalna mreža, *Zbornik Pravnog fakulteta*, br. 2-3, 1993., str. 211-225.
- I.Magdalenić: Neka obilježja udomljenih obitelji i stanja u njima s obzirom na prihvat prognanika, *Zbornik Pravnog fakulteta*, br. 2-3, 1993, str. 261-269.
- J.Moreno, *Osnovi sociometrije*, Savremena škola, Beograd, 1962.
- V.Puljiz, Hrvatsko društvo, prognanici i izbjeglice, *Zbornik Pravnog fakulteta*, br. 2-3, 1993, str. 153-161.
- R.LaRossa and D.C. Reitzes, *Symbolic Interactionism Family Studies*, Department of Sociology, Georgia State University, Atlanta, 1991.

Summary

DYNAMICS OF SATISFYING FAMILY NEEDS IN THE CONDITIONS OF LARGE SCALE POPULATION MIGRATIONS IN THE LIGHT OF THREE BASIC THEORIES

Josip Janković and Mirjana Pandža-Ferenčak

The paper deals with the problem of helping to satisfy various needs of a large number of citizens who were, under the pressure of war operations in Croatia, forced to leave their homes. In such a context it has been possible to somehow test the effectiveness of some modern approaches to the solution of this complex issue. On the basis of social support theories, social network and social exchange, the paper analyzes the process of satisfying the family needs of the refugee-families in a local community in Zagreb. The received data show that all the factors representing the mentioned theories have been used in that process. It has further been proved that the social network of these families has significantly been reduced and changed, and that some of their parts have, by an increased activity, replaced the loss of others.